AKSILOGIYA FENOMENING MAZMUNI VA MOHIYATI

Rahmatova Maftuna Axrorjonovna
Tadqiqotchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada aksiologiya fenomenining falsafiy mazmuni va mohiyati, qadriyatlarning inson, jamiyat va madaniyat hayotidagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Qiyom Nazarov va A. Ochildiyevning qarashlari asosida qadriyatlarning shakllanishi, ijtimoiy ongda namoyon bo'lishi hamda madaniy taraqqiyot bilan uzviy aloqasi yoritiladi. Shuningdek, aksiologiyaning ontologik, gnoseologik va ijtimoiy jihatlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar munosabati hamda zamonaviy jamiyatda qadriyatlar tizimining o'zgarish xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: aksiologiya, qadriyat, qadriyatlar falsafasi, madaniyat, ijtimoiy ong, ma'naviyat, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, qadriyatlar tizimi.

Aksiologiya falsafiy bilimlar tizimining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, inson va jamiyat hayotida qadriyatlarning mazmuni, mohiyati, shakllanishi hamda amal qilish qonuniyatlarini o'rganadi. Mazkur fenomenning ilmiy ahamiyati shundaki, inson borliqni nafaqat bilish va anglash, balki uni muayyan mezonlar asosida baholash orqali ham o'zlashtiradi. Yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, go'zallik va xunuklik, erkinlik va mas'uliyat kabi tushunchalar insonning voqelikka munosabatini belgilovchi aksiologik mezonlar hisoblanadi. Aksiologiya atamasi yunoncha axios — qadrli, qimmatli va logos — ta'limot, bilim so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, qadriyatlar to'g'risidagi falsafiy ta'limotni anglatadi. Qadriyatlar haqidagi qarashlar qadimgi Sharq va G'arb falsafasida mavjud bo'lgan bo'lsa-da, ularning mustaqil nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi falsafiy izlanishlar bilan bog'liq. Aksiologiyaning rivojlanishi natijasida qadriyatlarning tabiati, ularning obyektiv va subyektiv jihatlari, inson faoliyati va ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri alohida tadqiqot predmetiga aylandi.

Bugungi kunda aksiologiya fenomenini o'rganish nafaqat falsafiy nazariya, balki jamiyatdagi ma'naviy o'zgarishlar, madaniy merosning davomiyligi va inson qadr-qimmatini anglash nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. Chunki qadriyatlar tizimi insonning hayotiy maqsadlarini, ijtimoiy munosabatlarini va kelajak haqidagi tasavvurlarini shakllantiruvchi muhim omildir. Aksiologiyaning mohiyatini tushunish uchun, avvalo, qadriyat tushunchasining mazmunini aniqlash zarur. Qadriyat — inson, jamiyat yoki muayyan ijtimoiy guruh tomonidan muhim, ahamiyatli va e'zozga loyiq deb e'tirof etiladigan moddiy hamda ma'naviy hodisalar, tamoyillar va ideallar majmuasidir. Biroq qadriyatni faqat insonning subyektiv xohishi bilan tenglashtirish mumkin emas. Uning mazmuni tarixiy sharoit, ijtimoiy munosabatlar, madaniy tajriba va inson ehtiyojlari bilan o'zaro aloqada shakllanadi. Qiyom Nazarovning "Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya)" asari O'zbekiston falsafiy tafakkurida qadriyatlar masalasini tizimli o'rganishga qaratilgan muhim manbalardan biridir. Muallif qadriyat kategoriyasining mazmuni va mohiyati, namoyon bo'lish shakllari, qadrlash va qadrsizlanish muammolari hamda qadriyatlar tizimining ijtimoiy taraqqiyot bilan aloqasini yoritadi [1]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, aksiologiyani faqat mavjud qadriyatlarni tasniflovchi soha emas, balki inson va jamiyatning voqelikka

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

baholovchi munosabatini, qadriyatlarning ijtimoiy hayotdagi vazifalarini o'rganuvchi falsafiy bilimlar tizimi sifatida talqin qilish mumkin.

Aksiologiya fenomenining o'ziga xosligi shundaki, qadriyatlar inson faoliyatining maqsadi va mazmuniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, adolatni ustuvor qadriyat deb bilgan shaxs o'z qarorlarida tenglik va mas'uliyat mezonlariga tayanishga intiladi. Ilm-ma'rifatni qadrlaydigan jamiyat esa ta'lim, ilmiy izlanish va intellektual rivojlanishga alohida e'tibor qaratadi. Demak, qadriyatlar insonning individual tanlovi bilan cheklanmay, ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy faoliyatni ham tartibga soladi. Aksiologik tahlilda qadriyatning mavjudligi bilan uning inson tomonidan anglanishi o'rtasidagi farq ham muhimdir. Muayyan hodisa jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, biroq uning mazmuni inson tomonidan turlicha talqin qilinadi. Shu sababli qadriyatlarning mohiyatini aniqlashda ularning ijtimoiy vazifasi, tarixiy shart-sharoiti va inson ongida aks etish shakllarini birgalikda o'rganish zarur. Qiyom Nazarovning aksiologik qarashlari qadriyatlar kategoriyasini inson va jamiyat hayotidagi muhim falsafiy tushuncha sifatida o'rganish bilan ahamiyatlidir. Uning "Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya)" asarida qadriyatlarning mazmuni, turlari, qadrlash va qadrsizlanish jarayonlari hamda ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq jihatlar yoritilgan [1]. Bu masalalar qadriyatlarni alohida ma'naviy tushunchalar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro munosabatda bo'lgan murakkab tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Q.Nazarov yondashuvining ilmiy ahamiyatini qadriyatlarning ijtimoiy hayot bilan aloqasini ochib berish orqali izohlash mumkin. Insoniyat taraqqiyoti davomida qadriyatlar mazmuni muayyan tarixiy sharoitlarda yangilanib, ayrim qadriyatlar yangi mazmun kasb etgan, boshqalari esa o'z ahamiyatini yo'qotgan yoki qayta talqin qilingan. Masalan, erkinlik, inson qadr-qimmati, ijtimoiy adolat va mas'uliyat tushunchalari turli davrlarda o'ziga xos mazmun bilan namoyon bo'lsa-da, jamiyat hayotidagi muhim mezonlar sifatidagi ahamiyatini saqlab kelgan. Qadriyatlarning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liqligini ikki jihatdan tushuntirish mumkin. Birinchidan, jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar insonlarning qadriyatlarga munosabatiga ta'sir qiladi. Ikkinchidan, qadriyatlar tizimi jamiyatning keyingi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashda ishtirok etadi. Shu ma'noda, qadriyatlar ijtimoiy hayotning natijasi bo'lish bilan birga, uning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil hamdir. Q.Nazarovning aksiologik yondashuvi asosida qadrlash va qadrsizlanish jarayonlarini ham tahlil qilish mumkin. Qadrlash inson yoki jamiyatning muayyan hodisani muhim deb e'tirof etishi, uni saqlash va rivojlantirishga intilishida namoyon bo'ladi. Qadrsizlanish esa qadriyatning ijtimoiy yoki shaxsiy ongdagi ahamiyati pasayishi, unga nisbatan e'tiborning susayishi bilan bog'liq. Bunday jarayonlarni faqat axloqiy o'zgarish sifatida baholash yetarli emas; ularning sabablarini ijtimoiy munosabatlar, avlodlar almashinuvi, madaniy ta'sirlar va zamonaviy axborot muhiti bilan bog'liq holda o'rganish lozim.

A.Ochildiyevning "Madaniyat falsafasi" asari madaniyatni falsafiy jihatdan anglashga doir manbalardan biri sifatida qadriyatlar va madaniy taraqqiyot munosabatini o'rganishda foydalanilishi mumkin [2]. Mazkur mavzuni tahlil qilishda madaniyatni faqat moddiy yodgorliklar, urf-odatlar yoki san'at namunalari bilan cheklamasdan, insoniyat tomonidan yaratilgan ma'naviy tajriba, me'yorlar, ramzlar va hayotiy ideallar tizimi sifatida tushunish muhimdir. Madaniyat va qadriyatlar o'rtasidagi munosabat o'zaro ta'sir xarakteriga ega. Bir tomondan, qadriyatlar madaniy faoliyatning mazmunini belgilaydi: jamiyat nimani muhim deb bilsa, o'sha hodisalarni saqlash, avlodlarga yetkazish va rivojlantirishga intiladi. Ikkinchi tomondan, madaniyat qadriyatlarning shakllanishi va uzatilishi uchun muhit yaratadi. Til, ta'lim, san'at, adabiyot, urf-odatlar va ijtimoiy muloqot orqali qadriyatlar avloddan avlodga o'tadi. A.Ochildiyevning madaniyat falsafasiga oid asarini ushbu muammo doirasida ko'rib

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

chiqish madaniy tajriba va qadriyatlar tizimi o'rtasidagi bog'liqlikni anglash imkonini beradi. Bunda milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy xotira va ma'naviy merosning davomiyligi aksiologik tahlilning muhim yo'nalishlari sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, muayyan madaniy hodisaning qadriyat sifatidagi ahamiyati uning tarixiy kelib chiqishi bilangina emas, balki zamonaviy jamiyat hayotidagi vazifasi bilan ham belgilanadi.

Milliy qadriyatlarning saqlanishi ularni o'zgarmas shaklda takrorlashni anglatmaydi. Aksincha, ularning mazmunini zamonaviy sharoitda anglash, inson qadr-qimmati va umuminsoniy tamoyillar bilan uyg'unlashtirish zarur. Masalan, oila, o'zaro hurmat, mehr-oqibat va kattalarga ehtirom kabi qadriyatlar zamonaviy jamiyatda ham ahamiyatli bo'lib, ularning namoyon bo'lish shakllari ijtimoiy sharoitga qarab o'zgarishi mumkin. Shunday qilib, madaniyat va aksiologiya munosabatini o'rganish qadriyatlarning faqat nazariy mazmunini emas, balki ularning kundalik hayotda qanday namoyon bo'lishini ham aniqlashga xizmat qiladi. Bu yondashuv madaniy merosni saqlash, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash va shaxsning ma'naviy kamolotini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy jamiyatda qadriyatlar tizimi globallashuv, raqamli kommunikatsiya, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi ta'sirida rivojlanmoqda. Axborot oqimining jadallashuvi insonlarning dunyoqarashi va hayotiy mezonlariga yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Natijada milliy qadriyatlarni asrash, umuminsoniy tamoyillarni anglash va turli madaniy qarashlar o'rtasida muvozanatni ta'minlash masalalari dolzarblashmoqda.

Aksiologik nuqtayi nazardan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish to'g'ri emas. Milliy qadriyatlar muayyan xalqning tarixiy tajribasi, tili, urf-odatlari va madaniy xotirasi bilan bog'liq bo'lsa, umuminsoniy qadriyatlar inson hayoti, qadr-qimmati, tinchlik, adolat va o'zaro hurmat kabi keng miqyosdagi tamoyillarni qamrab oladi. Ular o'zaro uyg'unlashgan holda shaxs va jamiyatning ma'naviy rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin. Aksiologiyaning zamonaviy ahamiyati, shuningdek, qadriyatlar va amaliy faoliyat o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'ladi. Insonning adolat, mas'uliyat yoki halollikni e'tirof etishi ushbu tamoyillarni kundalik qarorlarida qo'llashi bilan mazmun kasb etadi. Shu sababli qadriyatlarni anglash faqat nazariy bilimga ega bo'lish emas, balki ularni hayotiy faoliyatda namoyon etish bilan ham bog'liq. Ilmiy jihatdan aksiologik tahlil bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishni qamrab oladi: qadriyatlarning mohiyatini aniqlash, ularning tarixiy va madaniy shartlanganligini o'rganish, qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlarni tahlil qilish hamda ularning shaxs va jamiyat faoliyatiga ta'sirini baholash. Ushbu yo'nalishlarning birgalikda qo'llanilishi aksiologiyani mavhum falsafiy mulohazalar doirasidan chiqarib, ijtimoiy jarayonlarni tushuntirishga xizmat qiladigan nazariy-metodologik vositaga aylantiradi.

Aksiologiya fenomenining mazmuni va mohiyatini tahlil qilish qadriyatlarning inson va jamiyat hayotidagi o'rnini, ularning shakllanishi hamda ijtimoiy taraqqiyot bilan o'zaro aloqasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Qadriyatlar insonning voqelikka munosabatini belgilash, hayotiy maqsadlarini shakllantirish va ijtimoiy faoliyatini yo'naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qiyom Nazarovning aksiologiyaga oid ishlari qadriyatlar kategoriyasi, qadrlash va qadrsizlanish jarayonlari hamda qadriyatlar tizimining ijtimoiy taraqqiyot bilan aloqasini o'rganish uchun nazariy asos yaratadi. A.Ochildiyevning madaniyat falsafasiga oid asari esa mazkur masalani madaniyat va ma'naviy tajriba bilan bog'liq holda tahlil qilish uchun muhim manba hisoblanadi. Ushbu ikki yo'nalishning o'zaro aloqasi qadriyatlarni ham falsafiy kategoriya, ham madaniy hayotning tarkibiy qismi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Aksiologiyaning ilmiy mohiyati qadriyatlarning mazmunini aniqlash bilangina cheklanmaydi. U qadriyatlarning qanday shakllanishi, qanday uzatilishi, tarixiy sharoitlarda qanday

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o'zgarishi va inson faoliyatiga qay tarzda ta'sir ko'rsatishini ham o'rganadi. Shu bois aksiologiya zamonaviy falsafiy tafakkurda shaxs, jamiyat va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni anglashning muhim nazariy-metodologik yo'nalishi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (Аксиология). – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004.
2. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2010.
3. Фалсафа: қомусий луғат / Қ. Назаров таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2004.
4. Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: Free Press, 1973.
5. Hartmann N. Ethik. – Berlin: Walter de Gruyter, 1935.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.